

УДК 373.091.64 (= 161.3)

Людмила Яўгеніеўна Васюковіч

канд. філал. навук, дац.,

праф. каф. замежных моў і міжкультурных камунікацый
Віцебскага філіяла Міжнароднага ўніверсітэта «MITSO»**Liudmila Vasyukovich**

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

Professor of the Department of Foreign Languages and Intercultural Communications
of the Vitebsk Branch of the International University «MITSO»e-mail: vasuk.mila@tut.by**ВУЧЭБНЫ ТЭКСТ ШКОЛЬНАГА ПАДРУЧНІКА ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ
ЯК УНІВЕРСАЛЬНЫ ТЫП ТЭКСТУ**

Аналізуюцца інтэграваныя параметры, што выяўляюць універсальнасць вучэбнага тэксту: сістэмная арганізацыя, камунікатыўная арыентаванасць, дыдактычны патэнцыял, сегментацыя, інтэграванасць адзінкі. Зроблены вывад, што ўніверсальны вучэбны тэкст мае тыповы набор кампанентаў і маўленчых канструкцый, увасобленых у камунікатыўных блоках. Мадэлі ўніверсальных кампанентаў адзінкі могуць паспяхова выкарыстоўвацца навучэнцамі пры аналізе, узнаўленні (пераказе) і стварэнні вучэбна-навуковых тэкстаў.

Ключавыя словы: вучэбны тэкст, універсальны тып тэксту, кампаненты ўніверсальнага вучэбнага тэксту, інтэграваныя параметры вучэбнага тэксту, тэкстатып, камунікатыўныя блокі тэкстатыпу, школьны падручнік беларускай мовы.

Text of a School Textbook on the Belarusian Language as a Universal Type of Text

The article analyzes the integrated parameters that prove the universal nature of the unit: systemic organization, communicative orientation, didactic potential, segmentation, integration of educational text. The author comes to the conclusion that a universal educational text has a typical set of components and speech structures presented in communicative blocks. Models of the universal components of a unit can be successfully used by students in the process of analysis, retelling and creation of educational and scientific texts.

Key words: educational text, universal text type, components of a universal educational text, integrated parameters of an educational text, textotype, communicative blocks of a textotype, a school textbook of the Belarusian language.

Уводзіны

На сённяшні дзень паняцці ўніверсальны, універсальнасць акрэсліваюцца як гуманістычная светапоглядная парадыгма, вядучая тэндэнцыя развіцця філасофіі, культуры і адукацыі. Першааснову ўніверсальнасці з'яўляюць вучоныя бачаць у пошуках агульных заканамернасцей фарміравання духоўнай культуры. На думку сучасных філосафаў, катэгорыя ўніверсальнасці вызначаецца як «найвышэйшае, найбольш поўнае адзінства агульнага, асаблівага і адзінкавага, што ўбірае такія ўласцівасці, як шматаспектнасць і шматфункцыянальнасць цэлага» [2, с. 12]. Гнэсеалагічны падыход да паняцця ўніверсальны патрабуе разглядаць цэласна, усебакова і сінтэзавана як пазнавальны працэс, так і асобныя яго састаўныя.

У кантэксце ўніверсальнасці дыдактычных катэгорый першасна вызначымся адносна разумення вучэбнага тэксту як сіс-

тэмаўтваральнага кампанента школьнага падручніка. З камунікатыўна-функцыянальных пазіцый падручнік будзем разглядаць як цэласны феномен, як «тэкст тэкстаў» (макратэкст), аб'яднаны паняццем сістэмы і камунікатыўнасці. У такім разе падручнік лагічна трактаваць як выданне з пэўным мноствам кампанентаў – асобных вучэбных тэкстаў, што ўтвараюць зместавае, структурнае і функцыянальнае адзінства, інтэграванае мэтавым прызначэннем – уздзеяння на адрасата.

Задачы даследавання – прааналізаваць інтэграваныя параметры вучэбнага тэксту школьнага падручніка як універсальнай адзінкі, выявіць на аснове тэкстатыпу паняцце пра аб'ект кампаненты ўніверсальнага вучэбнага тэксту.

Падручнік па беларускай мове як цэласны тэкст

Падручнік уяўляе сабой тып другаснага тэксту, спецыфіка якога вызначаецца сферай пазнання. Падручнік як цэласны, дыдактычна мадыфікаваны тэкст мае рознафарматнае афармленне (вербальнае, графічнае, ілюстрацыйнае; традыцыйнае ці электроннае), аб'яднанае агульнатэкставымі катэгорыямі цэласнасці, звязнасці, мадальнасці, завершанасці і функцыямі інфармавання і ўздзеяння на чытача.

Сістэмнасць і камунікатыўнасць як іманентныя ўласцівасці тэкстаў падручніка абумоўлены як задачамі адрасата (чытанне, разуменне, праца з тэкстам), так і мэтаўстаноўкамі адрасанта-складальніка (прыёмы структуравання, маўленчага афармлення тэксту). Падручнік як цэласны аб'ект, утвораны мноствам (часам разнародных, але дыдактычна-функцыянальнае адзінства. Падкрэслім: падручнік як «тэкст тэкстаў» разумеецца намі як цэласнасць з улікам зместу, структуры і дыдактычнага прызначэння. Такая пазіцыя не пярэчыць класічным вызначэнням адзінкі як «формы арганізацыі кніжнага тэксту выдання» [7, с. 41]. Абагульненасць гэтай дэфініцыі дазваляе прымяніць тэрмін у адносінах да тэкстаў розных тыпаў, у тым ліку і да падручніка як цэласнага феномена, якому ўласцівыя агульнатэкставыя катэгорыі (Н. Д. Аруцёнава, І. Р. Гальперын, Ю. А. Лявіцкі, Е. А. Рэфероўская, Г. Я. Салганік і інш.). Названыя катэгорыі ўласцівы падручніку як цэласнаму тэксту і асобным кампанентам, што ўваходзяць у яго састаў. Цэласнасць тэксту падручніка забяспечваецца адзінствам падыходаў, дэклараваных у нарматыўных дзяржаўных дакументах (адукацыйны стандарт, вучэбная праграма), агульнасцю канцэпцыі выдання, што прадвызначае мэтанакіраванае стварэнне тэкстатэкі, ілюстрацыйных матэрыялаў аўтарскім калектывам. Адрозненне падручніка ад цэласнага тэксту мастацкага ці навуковага твора, у якім іерархічна звязаныя кампаненты выбудоўваюць галоўную думку аўтара, заключаецца ў тым, што цэласны падручнік-тэкст мае менш жорсткі, варыяцыйны характар пабудовы, у ім магчымыя свабодныя замены матэрыялаў, іх перастапоўкі, трансфармацыі. Аднак гэтая «вольнасць» у заменах не разбурае агульнай канструкцыі вучэбнага выдання, прадвызнача-

най дыдактычнымі мэтамі. Цэласнасць тэкстаў падручніка развіваецца менавіта на аснове інтэграцыі частак у дыдактычнае адзінства.

Падручнік як інтэграцыя асобных тэкстаў набывае завершанасць, абумоўленую аб'ёмам вучэбнай інфармацыі, прадугледжанай праграмай. Сігналам «асобнасці» тэкстаў з'яўляюцца межы, акрэсленыя пачаткам і заканчэннем матэрыялу параграфу, рубрыкай *дамашняе заданне*, пытаннямі для абагульнення, самаправеркі і інш.

Падручнік уключае тэксты як дыскрэтныя кампаненты, узаемасувязь якіх адлюстроўваецца ў дыдактычнай пары: макратэкст – мікратэкст; першасны тэкст – другасны тэкст; вусны тэкст – пісьмовы тэкст; тэкст для слухання – тэкст для чытання; тэкст для гаварэння – тэкст для пісьма і г. д. Тэкст падручніка (макратэкст) як складаная, шматкампанентная адзінка мае сістэмны характар з прычыны сваёй прыроды і функцыянальнай арыентаванасці.

Параметры вучэбнага тэксту як універсальнай адзінкі

Інтэграванымі параметрамі вучэбнага тэксту, што выяўляюць яго ўніверсальны характар у межах падручніка як выдання з пэўным мноствам кампанентаў, з'яўляюцца:

1. *Сістэмная арганізацыя адзінкі*. Асобныя кампаненты макратэксту характарызуюцца разнастайнасцю тэматыкі (па сутнасці, неабмежаванай), зместу, жанраў, маўленчага афармлення і г. д. Гэтая рознафарматнасць мае ахоўны, абарончы механізм, які не дазваляе разнароднаму матэрыялу ператварыцца ў хаатычны склад інфармацыі, выпадковы набор разнэтэмных тэкстаў. Гэты агульны механізм абумоўлены шматфункцыянальнасцю і сістэмнасцю састаўных як «сукупнасцю элементаў, узаемазвязаных паміж сабой як адзінае структурнае цэлае» [8, с. 321]. Падручнік як «тэкст тэкстаў» пабудаваны як складаная адкрытая сістэма кампанентаў – вучэбных тэкстаў, якія, як і сістэма ў цэлым, маюць сутнасныя параметры звязнасці, завершанасці, мадальнасці. Сукупнасць сувязей частак сістэмы ўтвараюць яе структуру, якая аб'ядноўвае асобныя тэксты паводле зместу, структурнага падабенства, дыдактычнага прызначэння.

2. *Камунікатыўны характар вучэбнага тэксту*. Як вядома, тэкст ёсць сістэмнае ўтварэнне, якому зыходна ўласціва камуні-

катыўнасць, разлічаная на дыялог з чытачом ці слухачом. Тэкст (макратэкст) першасна арыентаваны на перадачу інфармацыі іншаму чалавеку, які ўзаемадзейнічае з тэкстам. Ігнараванне камунікатыўнага прызначэння адзінкі прыводзіць да таго, што навучэнец можа застацца «нятворчым чытачом, які ўспрымае толькі паверхневы сэнс тэксту, не ўнікае ў яго змест, не задумваецца над кантэкстам, падтэкстам, не разгортвае згорнутай думкі» [3, с. 83]. Рэалізацыя камунікатыўнага патэнцыялу адзінкі прадугледжвае сістэмную працу з вучэбным тэкстам як пераход з рэжыму маналогу ў дыялог, палілог.

3. *Дыдактычны патэнцыял адзінкі.* Вучэбны тэкст мае адкрыты, незамкнёны характар, ён разлічаны на розныя катэгорыі чытачоў. Разам з тым пры засваенні зместу «аб'ём інфармацыі, які перадаецца, пастаянна змяняецца» [9, с. 12]. Дыдактычная «вага» вучэбнага тэксту неаднолькавая для чытачоў. Тэкст можа інтэрпрэтавацца па-рознаму ў залежнасці ад наяўных ведаў, сфарміраваных уменняў, вопыту дзейнасці, інтарэсаў. Успрымаючы тэкст, асоба стварае ўласную праекцыю, інтэрпрэтацыю адзінкі, залежную не толькі ад зыходнага тэксту, але і ад патэнцыяльных магчымасцей таго, хто ўспрымае тэкст (Г. В. Калшанскі, Н. А. Купіна, В. Ф. Русецкі і інш.).

4. *Сегментацыя вучэбнага тэксту* азначае, што па меры падачы інфармацыі макратэкст канкрэтызуецца; змест падзяляецца на часткі, падаецца дыдактычнымі «порцыямі». Сегментацыя адзінкі становіцца сутнаснай прыметай вучэбнага тэксту, што тлумачыцца дзвюма прычынамі. Па-першае, падручнік уяўляе сабой адзіны кантынуум, аднак па сваёй дыдактычнай сутнасці ён не можа быць суцэльным, непадзельным тэкстам. Па-другое, камунікатыўны характар вучэбных тэкстаў, асаблівасці іх успрымання дыкуюць неабходнасць квантавання матэрыялу з мэтай яго адэкватнага асэнсавання і разумення. Сегментацыя ў цэлым праяўляецца ў паслядоўнасці, прадстаўленасці тэкстаў розных жанраў, чаргаванні традыцыйных, стандартных і экспрэсіўных кампанентаў, падачы вербальнай і невербальнай інфармацыі. Сегментацыя адзінкі – уласцівасць макратэксту, своеасаблівы дыдактычны прыём, арыентаваны на аптымізацыю ўспрымання складанай інфармацыі;

5. *Інтэграванасць вучэбнага тэксту* праяўляецца ў тым, што разнародныя, рознажанравыя інфармацыйныя фрагменты аб'ядноўваюцца прадметным зместам, сістэмай працы з тэкстам, арыентаванай на фарміраванне кампетэнцый навучэнца. Тэксты падручніка ўяўляюць сабой своеасаблівы лінейны кантынуум, створаны паслядоўным разгортваннем зместу, дзе кожны кампанент звязаны з папярэднім і абумоўлены наступным. Інтэграванасць тэксту вызначаецца найперш мэтай устаноўкай, фактарам адрасата, прызначанасцю тэксту для пэўнага кантынгенту навучэнцаў, характарам пазнавальных задач. Фактар адрасата прадвызначае таксама спецыфіку маўленчых сродкаў тэксту.

Аднароднасць змэстай арганізацыі ўніверсальнага вучэбнага тэксту праяўляецца ў падзеле на абзацы, фрагменты. Нам бачыцца перспектыўным выдзяленне такіх змэстава-структурных адрэзкаў адзінкі, як *камунікатыўныя блокі*. Пад камунікатыўным блокам разумеецца «адзінка, з дапамогай якой у тэксце экспліцыруецца паступовасць камунікатыўна-пазнавальнага працэсу і фарміруецца яго кампазіцыйна-сэнсавая структура» [5, с. 327]. Гэтая адзінка валодае стабільнасцю змэставых кампанентаў, адна тыпным маўленчым афармленнем і функцыянальнасцю. Для яе неістотнымі выступаюць такія прыметы, як графічная афармленасць і аб'ём. Асобныя камунікатыўныя блокі фармальна супадаюць са сказам, абзацам. Тыповыя прыклады камунікатыўных блокаў у вучэбным тэксце: уводзіны, фармулёўка мэты і задач вывучэння, вылучэнне праблемы, характарыстыка прадмета разгляду, афармленне ілюстрацыйных прыкладаў, вывадаў і г. д. Прадметам апісання ўніверсальных вучэбных тэкстаў падручнікаў з'яўляецца не аб'ектыўна новая інфармацыя, а інфармацыя базавая, прызнаная, пададзеная ў сістэматызаваным выглядзе. Змест універсальнага тэксту абумоўлены прадметным кантэкстам. З гэтай прычыны спецыфіка школьнага падручніка па мове вызначаецца характарыстыкай лінгвістычных аб'ектаў і іх статусам у моўнай сістэме. Архітэктоніка вучэбнага тэксту выбудоўваецца таксама пад уплывам дыдактычнай спецыфікі: выразная сегментацыя на сэнсавыя фрагменты (параграфы, абзацы), што аблягчае ўспрымання лінгвістычнай інфармацыі і прадвызначае характар аналітыка-

сінтэтычнай дзейнасці на яе аснове. У структуры тэксту вылучаюцца агульныя кампаненты зместу, суадносна з параўнаннем, класіфікацыяй, абагульненнем фактаў, што забяспечвае дакладнасць і даступнасць інфармацыі. Апроч гэтага, ва ўніверсальных вучэбных тэкстах рэалізуюцца спецыфічныя прагматычныя кампаненты, праз якія арганізуюцца пазнавальная дзейнасць навучэнцаў, папарэджваюцца патэнцыяльныя тыповыя памылкі, матывуюцца пазнавальная цікавасць да лінгвістычнага матэрыялу.

Такім чынам, універсальны тэкст з'яўляецца адзінкай пазнавальнай дзейнасці ў вучэбнай сферы зносін, выступае сродкам уздзеяння на адрасата, выкарыстоўваецца як камунікатыўна-маўленчы эталон. Кваліфікацыя вучэбнага тэксту як універсальнага тыпу бачыцца перспектыўнай у метадычных адносінах. На думку вучоных, тып тэксту выступае «ў якасці камунікатыўнай адзінкі, на лінгвістычныя параметры якой накладваюцца прагматычныя характарыстыкі з прычыны суаднесенасці тэксту з пэўнай функцыянальнай сферай выкарыстання» [4, с. 16]. У рэчышчы ўніверсальнага падыходу істотнай характарыстыкай з'яўляецца паняцце маўленчага жанру тэксту. Як вядома, *маўленчы жанр* уяўляе сабой адносна ўстойлівы тэматычны, кампазіцыйны і стылістычны тып выказвання, які прадвызначаецца ўмовамі і мэтамі адпаведнай галіны дзейнасці. Любы тэкст карэктуюцца «пэўным жанрам, развіваецца ў пэўнай жанравай форме» [1, с. 238]. Т. В. Шмялёва вызначае асноўныя класы маўленчых жанраў: інфармацыйныя, імператыўныя, этыкетныя, ацэначныя [10, с. 91]. Паколькі вядучая камунікатыўная мэта вучэбных тэкстаў заключаецца ў намеры ўздзейнічаць на адрасата, на яго веды, жанры вучэбных тэкстаў у сваёй большасці з'яўляюцца інфармацыйнымі, у некаторых вучэбных сітуацыях – ацэначнымі.

Выяўленне ўніверсальных параметраў вучэбных тэкстаў вымушае звярнуцца да такога паняцця, як *тэкстатып*. Пад тэкстатыпам будзем разумець пэўны інварыянт, эталон, паводле якога будуюцца вучэбныя тэксты, што рэалізуюць канкрэтныя камунікатыўныя задачы, мадэль, што дэманструе тыповыя параметры адзінкі. У адрозненне ад тэксту, тэкстатып з'яўляецца базавай адзінкай больш высокага ўзроўню абстракцыі, якая адлюстроўвае інварыянтныя каму-

нікатыўна-прагматычныя і семантыка-сінтаксічныя асаблівасці вучэбна-навуковых паведамленняў. Стандартнасць пазнавальных сітуацый, у якіх функцыянуе большасць вучэбных тэкстаў, спараджае стэрэатыпнасць афармлення, пачынаючы з лексікі і заканчваючы макраструктурай адзінкі. Тэкстатып як мадэль праецыруе стандартнасць структуры і аднатыпнасць яе маўленчага афармлення. Такім чынам, у тыповых пазнавальных сітуацыях узнаўляецца пэўны тэкстатып, абумоўлены камунікатыўна-дыдактычным кантэкстам, які «дыктуе» ўстойлівасць кампазіцыйнай структуры і выбар клішыраваных моўных сродкаў.

У каардынатах тэорыі вучэбнага тэксту разгледзім тыповыя кампаненты тэкстатыпу. Зазначым, што праблема тыпалагізацыі структуры вучэбных тэкстаў мае практычны выхад у методыку выкладання, суадносіцца з сучаснымі задачамі навучання. Тэкстатып, рэалізуючы пазнавальна-камунікатыўную праграму аўтара, валодае дыдактычным патэнцыялам для фарміравання прадметных і метапрадметных кампетэнцый. Выяўленне аптымальных кампанентаў тэкстатыпу з'яўляецца асновай для пабудовы эфектыўнай і рацыянальнай лінгваметадычнай сістэмы падручніка. Структура тэкстатыпу падпарадкавана логіцы лінгваметадычнай арганізацыі, якая адлюстроўвае не працэс спазнання аб'екта, а вынік гэтага спазнання, веды пра сутнасныя прыметы аб'екта, яго будову, функцыі, сувязі.

У структуры тэкстатыпу выдзяляюцца кампаненты, якія суадносяцца з універсальнымі лагічнымі аперацыямі: аналізам, сінтэзам, параўнаннем, абагульненнем, класіфікацыяй, азначэннем паняцця, доказам і яго абвяржэннем [6, с. 115]. Гэтая класіфікацыя выступае апорнай у працэсе фарміравання прадметных уменняў на аснове вучэбнага тэксту. Аналіз зместу падручніка па беларускай мове, у якім пераважае сістэмна-лагічны выклад лінгвістычнага матэрыялу, выяўляе наступныя тэкстатыпы вучэбных тэкстаў: паняцце пра аб'ект (42 %), класіфікацыя аб'ектаў (18 %), характарыстыка працэсаў (10 %), дзеянне над аб'ектамі (8 %), будова аб'екта (10 %), параўнанне аб'ектаў (12 %).

У тэкстатыпах школьнага падручніка па мове камунікатыўны намер аўтара і прадмет даследавання атрымліваюць экспліцытнае лінгвістычнае выражэнне. Камунікатыў-

ная ўстаноўка вучэбнага тэксту выяўляецца праз ключавую дыдактычную задачу:

1) даць паняцце, ахарактарызаваць моўную з’яву;

2) выявіць залежнасць;

3) устанавіць заканамернасць;

4) раскласіфікаваць моўныя з’явы, падзяліць на класы, тыпы, групы;

5) ахарактарызаваць працэс, даць паняцце аб працэсе, апісаць змены, якія адбываюцца з аб’ектам, выдзеліць этапы развіцця моўнай з’явы;

6) выканаць дзеянне, трансфармаваць, змяніць аб’ект;

7) прааналізаваць будову, структуру аб’екта, выдзеліць яго састаўныя часткі;

8) параўнаць аб’екты, выявіць падобнасць і адрозненне паміж імі.

Значым, што структура тэкстатыпу не залежыць ад галіны ведаў, ад спецыфікі школьнага прадмета. Тэкстатып актуалізуе сходнае маўленчае афармленне і мае стандартны набор кампанентаў, якія карэлююць з пэўным спосабам пабудовы адзінкі. Пры гэтым для кожнай дыдактычнай сітуацыі характэрныя стабільная, тыповая ўстойлівая логіка-кампанентная структура і клішыраваны набор маўленчых формул. Безумоўна, у рэальных тэкстах магчымыя разыходжанні з эталонным наборам кампанентаў.

Тыповыя кампаненты тэкстатыпу паняцце пра аб’ект

Спынімся на тыповых кампанентах структуры тэкстатыпу школьнага падручніка беларускай мовы. Значым, што вылучэнне функцыянальнай нагрукі кожнага кампанента падразумявае выяўленне яго сэнсавай вагі ў агульнай семантычнай прасторы тэксту. Засваенне тыповых кампанентаў развівае ўменне ўспрымаць і аналізаваць тэкст як цэласнае ўтварэнне, што валодае ўстойлівай структурай, пэўным спалучэннем логіка-сэнсавых кампанентаў. Напрыклад, тэкстатып *паняцце пра аб’ект* вылучаецца высокай частотнасцю, што аб-

умоўлена прызначэннем школьнага падручніка, – выкладаць асновы лінгвістычнай навукі. Вучэбны тэкст прадстаўлены як лінгвістычнае правіла, параграф падручніка. Паняцце пра аб’ект можа афармляцца і ў якасці асобных фрагментаў параграфа. Камунікатыўная ўстаноўка падобнага тэксту заключаецца ў тым, каб экспліцыраваць істотныя, агульныя прыметы прадмета. Вучэбны тэкст можа быць пабудаваны як апісанне, у якім канстатуецца наяўнасць у прадмета пэўных уласцівасцей, даецца ахарактарыстыка іх. Радзей тэкст афармляецца ў выглядзе разважання, у якім гэтыя ўласцівасці ўстанаўліваюцца («выводзяцца»), даказваюцца, аргументуюцца. Аб’екты, што характарызуюцца ў падобных тэкстах, уяўляюць сабой вядучыя лінгвістычныя паняцці. У падручніку па беларускай мове тэкстатып *паняцце пра аб’ект* прадстаўлены тыповымі фрагментамі-апавяданнямі пра раздзелы мовазнаўчай навукі, узроўні моўнай сістэмы, лінгвістычныя з’явы і іх уласцівасці. Нягледзячы на тэматычную разнастайнасць, *паняцце пра аб’ект* як тэкстатып мае ўстойлівую логіка-кампанентную структуру:

1) абавязковыя кампаненты: прадстаўленне аб’екта, называнне сутнасных прымет (у выглядзе дэфініцыі або апісання), ахарактарыстыка прымет;

2) факультатыўныя кампаненты: аналіз дэфініцый, розных навуковых пазіцый, этымалогія тэрміна, ахарактарыстыка значэння, функцый аб’екта, інфармацыя пра распаўсюджанасць аб’екта, ілюстрацыя-тлумачэнне, выключэнні, паралелі з іншымі мовамі (як правіла, з рускай);

3) прагматычныя кампаненты: матываваныя вывучэння пэўнага матэрыялу, зварот да лінгвістычнага вопыту навучэнцаў, інструкцыі, парады, актуалізацыя раней вывучаных фактаў, вобразныя аналогіі, указанні на перспектывы вывучэння, на непаўнату ахарактарыстыкі, апеляванне да эмоцый навучэнцаў (табліца).

Табліца. – Логіка-кампанентная структура тэкстатыпу *паняцце пра аб’ект*

Кампаненты тэкстатыпу	Маўленчыя канструкцыі (прыклады)
Прадстаўленне аб’екта (назва параграфа; першы абзац тэксту)	§ Словазлучэнне; § Сказ як цэласная сінтаксічная адзінка; § Сказы з набычымі канструкцыямі Дзейнік можа называць суб’ект або аб’ект дзеяння, носьбіта прыметы. Складаныя сказы характэрны для ўсіх стыляў мовы. Выбар таго ці іншага віду сказа залежыць ад сэнсавых і стылістычных асаблівасцей кантэксту. Сучасная літаратурная мова карыстаецца сістэмай сінанімічных сродкаў выражэння.

Працяг табліцы

Называнне сутнасных прымет: дэфініцыя, апісанне	<i>Што... – гэта... што; што валодае наступнымі прыметамі; чым называецца што; для... характэрны (уласцівы)...</i> <i>Словазлучэнне – сэнсавае і граматычнае адзінства, утворанае на аснове падпарадкавальнай сувязі двух ці больш самастойных слоў (кампанентаў).</i> <i>Сказ – сінтаксічная адзінка, арганізаваная сэнсава, інтанацыйна і граматычна, якая дапамагае аформіць і перадаць думку.</i> <i>Двухсастаўны сказ – гэта сказ, граматычная аснова якога складаецца з двух галоўных членаў сказа – дзейніка і выказніка.</i> <i>Аднасастаўнымі называюцца сказы з адным галоўным членам сказа, які суадносіцца з дзейнікам або выказнікам.</i> <i>Просты сказ можа ўжывацца з поўным наборам неабходных для яго членаў сказа ці з пропускам некаторых з іх.</i> <i>Гістарычныя чаргаванні не залежаць ад пазіцыі гукі ў слове.</i> <i>Часта ў вершах паэты выкарыстоўваюць словы з аднымі і тымі галоснымі гукамі. Такі прыём называецца асанансам.</i> <i>Прамае (асноўнае) значэнне непасрэдна суадносіцца з аб'ектыўнай рэчаіснасцю.</i>
Характарыстыка сутнасных прымет, ступень іх распаўсюджанасці	<i>Найважнейшай прыметай літаратурнай мовы з'яўляецца яе нарматыўнасць, якая характэрная для пісьмовай і вуснай формаў маўлення.</i> <i>Характэрнымі асаблівасцямі літаратурнай нормы з'яўляюцца...</i> <i>Асноўныя якасці культуры маўлення наступныя...</i> <i>Правілы маўленнячага этыкету маюць нацыянальны, адметны характар.</i> <i>Віншаванне складаецца з некалькіх абязавковых частак. Віншавальная частка, як правіла, утрымлівае тры кампаненты.</i> <i>Літаратурная норма можа быць варыянтнай. Як правіла, адзін з варыянтаў больш частотны, распаўсюджаны або ўніверсальны.</i> <i>Праваніс беларускай мовы ў асноўным грунтуецца на фанетычным і марфалагічным прынцыпах.</i> <i>Галосныя літары о, э звычайна пішуцца ў беларускай мове толькі пад націскам.</i> <i>У беларускай мове ў асобных словах адбылося спрашчэнне груп зычных.</i> <i>У гэтых адносінах характэрная страфа, якая малое зрокавы і гукавы вобраз.</i>
Ілюстрацыя	<i>Пры звароце да слухачоў у розныя перыяды развіцця грамадства ўжываліся наступныя маўленчыя звароты: таварышы, грамадзяне, грамада, панове, спадарства.</i> <i>У залежнасці ад часу сутак беларусы ўжываюць наступныя прывітанні і развітанні: Дзень добры! Добры вечар! Дабранач!</i> <i>Неабходна ўлічваць, што аднолькавыя камунікатыўныя намеры ў рускай і беларускай мовах могуць выражацца па-рознаму. Напрыклад, бел.: Дазвольце пазнаёміць Вас з..., рус.: Позвольте представить Вам...</i> <i>Кожны з кампанентаў мадэлі можа прапускацца ў канкрэтнай сітуацыі маўленчых зносін, напрыклад: Націск у беларускай мове рухомы (адрас – адрасы), рознамясцовы, можа быць як на першым, так і на іншых складах слова (жнівень, кастрычнік, мабілізацыя).</i> <i>У сярэдзіне слова пад націскам і ў пачатку слова пішацца іё(ыё), а ў сярэдзіне слова не пад націскам ія(ыя), але: радыё.</i> <i>Выключэнне складаюць словы... Вось толькі некаторыя з гэтых назоўнікаў...</i> <i>Правільна пабудова сказ можна... Няўдалым можна лічыць такі сказ... Прыкладам можа служыць... У якасці прыкладу разгледзім...</i>
Вытлумачэнне, аргументацыя	<i>А значыць, ёсць падстава...</i> <i>У сучаснай беларускай мове ўжываюцца адзінкі вачыма і вачамі, форм і формаў, ядзім і ямо. Гэтыя прыклады ілюструюць паралельнае суіснаванне магчымых раўнацэнных варыянтаў словаўжывання і словаўтварэння.</i> <i>Норма не падзяляе сродкі мовы на добрыя і дрэнныя, а ўказвае на іх камунікатыўную мэтазгоднасць.</i> <i>Акцэнталагічныя нормы замацаваны ў «Слоўніку націску ў беларускай мове» М. В. Бірылы, у арфаграфічных, тлумачальных даведніках.</i> <i>Ужыванне аднаго пунктуацыйнага варыянта замест другога можа дыктавацца кантэкстам.</i> <i>Няцяжка заўважыць... Гэта азначае... Такім чынам, відавочна... З гэтай прычыны можна сцвярджаць... У словах, у якіх націск неабгрунтавана пераносіцца на іншы склад...</i> <i>Гэта тлумачыцца як слабым засваеннем акцэнталагічных нормаў, так і недастатковым валоданнем мовай увагуле.</i>

У тэкстатыпе паняцце пра аб'ект актуалізуюцца ўласцівасці моўных аб'ектаў з дапамогай такіх сродкаў, як:

1) частотныя канструкцыі, якія вызначаюцца «стрыманай» эмацыянальнай выразнасцю: *характэрнай з'яўляецца...; характарызуецца тым, што...; важную асаблівасць... складае; у гэтым характэрная (спецыфічная) асаблівасць...; характэрна, што...; неабходна, аднак, падкрэсліць...; значым, што...;*

2) актуалізатары (з мэтай падкрэсліць пэўныя функцыі моўных аб'ектаў): *звычайна ўжываецца...; не толькі..., але і...; у прыватнасці...; нярэдка...; як правіла, ужываюцца...;*

3) ужыванне тыповых маўленчых формул для кваліфікацыі моўнага аб'екта: *у адрозненне ад...; у гэтых адносінах вылучаюцца...; варта адзначыць тое, што (важылыя выпадкі) ўжывання....*

Такім чынам, спецыфіка, значнасць лінгвістычнай інфармацыі падкрэсліваецца як праз стэрэатыпныя, узаўяляльныя маўленчыя формулы, так і праз спецыфічныя ўласна-індывідуальныя сродкі. Дзейным сродкам актуалізацыі ўласцівасцей моўных аб'ектаў выступаюць рытарычныя пытанні, скіраваныя не на пошук інфармацыі, а на ўвагу чытача да пэўнага фрагмента вучэбнага тэксту.

Заўважым: у рэальных тэкстах могуць быць пэўныя разыходжанні з базавай мадэллю тэкстатыпу, абумоўленыя ўздзеяннем пазнавальна-камунікатыўных фактараў: уключэнне факультатыўных прагматычных кампанентаў, скіраваных на дыялог з адрасатам, пропуск аднаго або некалькіх кампанентаў, перастаноўкі ў паслядоўнасці фрагментаў і г. д. Аднак сама базавая мадэль тэкстатыпу ўніверсальная, абстрагаваная ад канкрэтна-прадметнага зместу.

Такім чынам, *універсальны вучэбны тэкст* – гэта маўленча-камунікатыўны інварыянт тэксту, які адлюстроўвае дамінантныя характарыстыкі пэўнага дыдактычнага эталона, рэалізуецца ў тыповых мадэлях адзінкі. Універсальны вучэбны тэкст выяўляецца як метасродак тыпалагічнай структуры адзінкі, арганізаванай паводле абгульненай мадэлі.

Універсальны вучэбны тэкст характарызуецца тыповым наборам маўленчых канструкцый, увасобленых у камунікатыў-

ных блоках. Універсальныя тэксты з аднолькавым (падобным) прадметным зместам, камунікатыўнай устаноўкай, маюць аднолькавую кампазіцыйную структуру як вынік сегментацыі адзінкі на мікратэмы.

Метадычная каштоўнасць вылучэння паняцця вучэбны ўніверсальны тэкст

Лагічна і перспектыўна будаваць працэс навучання буларускай мове, іншым прадметам на аснове мадэлей універсальных тэкстаў, што валодаюць стэрэатыпным наборам кампанентаў, абумоўленых тыповай камунікатыўнай сітуацыяй: паняцце аб аб'екце, класіфікацыя аб'ектаў, характарыстыка працэсу, дзеянні над аб'ектам, будова аб'екта, параўнанне аб'ектаў.

Выкарыстанне мадэлі ўніверсальнага тэксту ў якасці адзінкі навучання служыць базай для аналізу і стварэння выказванняў, фарміравання рацыянальных спосабаў тэкставай дзейнасці. Мадэлі камунікатыўных блокаў універсальнага вучэбнага тэксту забяспечваюць адзінства камунікатыўнай і пазнавальнай дзейнасці, дазваляюць засвоіць змест, структуру адзінкі і спосабы дзейнасці, развіваюць маўленчыя ўменні.

Мадэлі камунікатыўных блокаў універсальных тэкстаў могуць паспяхова выкарыстоўвацца навучэнцамі пры аналізе, узаўяленні і стварэнні вучэбна-навуковых тэкстаў. *Аналізуючы тэкст* (незалежна ад яго прадметнага зместу), навучэнец бачыць у ім працэс пазнання аб'екта і ўзнаўляе ход лагічных разважанняў аўтара. *Узнаўляючы тэкст*, навучэнец перапрацоўвае мадэль з улікам камунікатыўнай задачы пераказу, сітуацыі зносін, уласнага маўленчага вопыту. *Ствараючы тэкст*, навучэнец фармулюе камунікатыўную задачу, структурыруе змест на аснове мадэлі, трансфармуе яе.

Вылучым разнавіднасці заданняў, скіраваных на фарміраванне ўмення выкарыстоўваць мадэлі ўніверсальнага вучэбнага тэксту пры:

1) *аналізе вучэбнага тэксту*: знайсці ў тэксце фрагменты зместу, адпаведныя прад'яўленай мадэлі; выбраць з прапанаванага спіса кампаненты зместу, якія сустракаюцца ў тэксце; размясціць кампаненты зместу тэксту, названыя ў мадэлі, у лагічнай паслядоўнасці; скласці мадэль тэксту, абпіраючыся на апорныя словы і словазлучэнні; суаднесці часткі тэксту з адпаведнымі

кампанентамі мадэлі; падрыхтаваць на аснове мадэлі план і пытанні да тэксту; прааналізаваць назву да тэксту; назваць кампаненты, якія могуць сустрацца ў прапанаваным тэксце; выдзеліць у мадэлі кампаненты зместу, якія з'яўляюцца абавязковымі (утрымліваюць асноўную інфармацыю), дапаўняюць асноўны змест тэксту і дапамагаюць аўтару ўстанавіць кантакт з чытачом;

2) *узнаўленні тэксту*: параўнаць мадэль адзінкі і пераказ тэксту (Якія кампаненты зместу спатрэбіцца выключыць з пераказу тэксту і чаму?); пераказаць тэкст у адпаведнасці з прапанаванай мадэллю (Якія віды пераказу (падрабязны, выбарачны, сціслы, творчы) вы будзеце выкарыстоўваць?); класіфікаваць мадэль тэксту, выдзеліць у ёй кампаненты зместу, якія будуць дарэчнымі ў сціслым пераказе, у выбарачным пераказе; дапоўніць прапанаваную мадэль кампанентамі зместу, якія адпавядаюць камунікатыўнаму заданню (напрыклад, прааналізаваць змест і структуру вучэбнага тэксту);

3) *стварэнні тэксту*: класіфікаваць тэкст на тэму «*Параўнанне складаназлучаных і складаназалежных сказаў*», выкарыстоўваючы наступную мадэль:

- а) называнне аб'ектаў для параўнання;
- б) указанне на наяўнасць падабенства ці адрознення паміж аб'ектамі;
- в) указанне на першую прымету для параўнання;
- г) характарыстыка аб'ектаў на падставе першай прыметы;
- д) указанне на другую прымету для параўнання;
- е) характарыстыка аб'ектаў на падставе другой прыметы;
- ё) параўнальная характарыстыка аб'ектаў;

выбраць са спіса кампанентаў тыя, што адпавядаюць камунікатыўнай задачы задання *ахаарактарызаваць састаўныя часткі аб'екта* (прапанаваны набор кампанентаў: знаёмства з аб'ектам, называнне кампанентаў (з дапамогай табліцы, схемы, азначэння паняцця, пералічэння прымет), указанне на аснову для класіфікацыі; характарыстыка сутнасных прымет аб'екта, апісан-

не кампанентаў і ілюстрацый); пашырыць мадэль кампанентамі, дарэчнымі ў сітуацыях: а) выступленне на школьнай канферэнцыі, б) вусны адказ на экзамене, в) падрыхтоўка тэзісаў для навуковага паведамлення (магчымы набор кампанентаў: напамінанне пра вывучанае раней, вытлумачэнне матываў выбару тэмы, ацэнка аб'екта; зварот да ўласнага вопыту, акцэнтаванне ўвагі адрасата на складаным характары аб'екта, фармулёўка перспектывы для далейшага даследавання, рэкамендацыі па выкарыстанні на практыцы, указанне пра неабходнасць пошуку інфармацыі па тэме).

Заклучэнне

Метадычная каштоўнасць разгледжаных тэкстатыпаў у школьных падручніках заключаецца ў наступным: стэрэатыпнасць, паўтаральнасць, стандартызаванасць структуры, маўленчых формул дапамагаюць засвоіць будову эталоннага вучэбнага тэксту, прадвызначаюць прыёмы працы з тэкставай інфармацыяй. Сістэма эталонных вучэбных тэкстаў падручніка – пры адпаведным метадычным каментарыі – забяспечвае мэтанакіраванасць працэсу фарміравання прадметных уменняў навучэнцаў.

Кампаненты вучэбнага тэксту маюць устойлівае функцыянальнае прызначэнне. Выяўленне залежнасці структуры тэксту ад пазнавальна-камунікатыўнай задачы з'яўляецца актуальным аспектам метадычнай арганізацыі працы з тэкстам як асновай фарміравання прадметных кампетэнцый.

Асэнсаванне структуры вучэбнага тэксту дае аснову для разумення лінгвістычнай інфармацыі, якая з'яўляецца сутнаснай для ўспрымання і ўзнаўлення зместу. Спецыфіка вучэбнага тэксту школьнага падручніка, абумоўленая камунікатыўнай задачай, – сістэмна-навуковая і дыдактычна мэтазгодная падача лінгвістычнага матэрыялу – праяўляецца і на зместавым, і на структурна-кампзіцыйным узроўнях арганізацыі тэксту. Аналіз, засваенне структуры эталоннага тэкстатыпу выступаюць асновай для рацыянальнай пабудовы ўласных выказванняў навучэнцаў.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Гарпушкин, В. Е. Гуманистический универсализм как парадигма мировоззрения : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / В. Е. Гарпушкин ; Иван. гос. ун-т, 2012. – 44 с.

2. Рывчин, В. И. О художественном конструировании учебников / В. И. Рывчин. – М. : Книга, 1980. – 128 с.
3. Солнцев, В. М. Язык как системно-структурное образование / В. М. Солнцев. – 3-е изд., доп. – М. : Наука, 1986. – 342 с.
4. Гельфман, Э. Г. Психодидактика школьного учебника. Интеллектуальное воспитание учащихся / Э. Г. Гельфман, М. А. Холодная. – СПб. : Питер, 2006. – 384 с.
5. Тураева, З. Я. Лингвистика текста : учеб. пособие / З. Я. Тураева. – 2-е изд., доп. – М. : ЛИБРИКОМ, 2009. – 144 с.
6. Крижановская, Е. М. Коммуникативный блок как единица смысловой структуры научного текста / Е. М. Крижановская // Очерки истории научного стиля русского литературного языка XVII–XX веков : в 2 т. – Пермь, 1996. – Т. 2 : Стилистика научного текста : в 2 ч. – Ч. 1. – С. 327–356.
7. Коммуникативно-функциональная типология текстов : сб. науч. тр. – М. : МГЛУ, 1991. – Вып. 381. – С. 13–18.
8. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 444 с.
9. Шмелева, Т. В. Модель речевого жанра / Т. В. Шмелева // Жанры речи : сб. науч. ст. ; отв. ред. В. Е. Гольдин. – Саратов : Саратов. гос. ун-т, 1997. – Вып. 1. – С. 91–98.
10. Пузанкова, Е. Н. Развитие языковой способности учащихся начальной и средней общеобразовательной школы на основе реализации принципа преемственности при обучении русскому языку : монография : в 2 ч. / Е. Н. Пузанкова, Н. И. Киселева. – Орел : ОГУ, 2008. – Ч. 1. – 173 с.

REFERENCES

1. Garpushkin, V. Ye. Gumanistichieskij univiersalizm kak paradigm mirovozzrienija : avtorief. dis. ... d-ra filos. nauk : 09.00.11 / V. Ye. Garpushkin ; Ivan. gos. un-t, 2012. – 44 s.
2. Ryvchin, V. I. O khudozhestviennom konstruirovanii uchiebnikov / V. I. Ryvchin. – M. : Kniga, 1980. – 128 s.
3. Solncev, V. M. Jazyk kak sistiemno-strukturnoje obrazovanije / V. M. Solncev. – 3-je izd., dop. – M. : Nauka, 1986. – 342 s.
4. Giel'fman, E. G. Psikhodidaktika shkol'nogo uchiebnika. Intieliectual'noje vospitanije uchashchikhsia / E. G. Giel'fman, M. A. Kholodnaja. – SPb. : Pitier, 2006. – 384 s.
5. Turajeva, Z. Ya. Lingvistika tieksta : uchieb. posobiye / Z. Ya. Turajeva. – 2-je izd., dop. – M. : LIBRIKOM, 2009. – 144 s.
6. Krzhizhanovskaja, Ye. M. Kommunikativnyj blok kak jedinica smyslovoj struktury nauchnogo tieksta / Ye. M. Krzhizhanovskaja // Ochierki istorii nauchnogo stilja russkogo litieraturnogo jazyka XVII–XX viekov : v 2 t. – Pierm', 1996. – T. 2 : Stilistika nauchnogo tieksta : v 2 ch. – Ch. 1. – S. 327–356.
7. Kommunikativno-funkcional'naja tipologija tiekstov : sb. nauch. tr. – M. : MGLU, 1991. – Vtp. 381. – S. 13–18.
8. Bakhtin, M. M. Estetika sloviesnogo tvorchiestva / M. M. Bakhtin. – M. : Iskusstvo, 1979. – 444 s.
9. Shmieliov, T. V. Model' riechievogo zhanra / T. V. Shmieliov // Zhanry riechi : sb. nauch. st. ; otv. ried. V. Ye. Gol'din. – Saratov : Sarat. gos. un-t, 1997. – Vyp. 1. – S. 91–98.
10. Puzankova, Ye. N. Razvitije jazykovoj sposobnosti uchashchikhsia nachal'noj i sriedniej obshchieobrazovatel'noj shkoly na osnovie rializacii principa prijemstviennosti pri obuchienii russkomu jazyku : monografija : v 2 ch. / Ye. N. Puzankova, N. I. Kisieliov. – Oriol : OGU, 2008. – Ch. 1. – 173 s.